



# JUDAICA BULLETIN

Mededelingenblad van de Stichting Judaica Zwolle

Postbus 194, 8000 AD Zwolle

Internet: [www.judaica-zwolle.nl](http://www.judaica-zwolle.nl) E-mail: [info@judaica-zwolle.nl](mailto:info@judaica-zwolle.nl)

Verschijnt vier maal per jaar - ISSN 1384-9050

Jaargang 20, Nummer 2 / Tewet 5767 - Januari 2007

OPLAGE 375 EXEMPLAREN - ABONNEMENT € 7,00 - POSTGIROREKENING 259272

## VAN REMBRANDT TOT SUPERMAN

*Van de redactie*

Wat heeft Rembrandt te maken met Superman? Wellicht niet zo heel veel, maar beiden maken - wellicht tot uw verrassing - zij wel onderdeel uit van de joodse geschiedenis. Dat Rembrandt als niet-joods kunstenaar iets had met de joden is vrij algemeen bekend, alhoewel ... iets had met ...? Maar Superman en jodendom? Zijn dat niet twee onvergelykbare grootheden? Echter, in dit bulletin zullen we laten zien dat Rembrandt minder had met het jodendom dan algemeen gedacht wordt, maar Superman, Batman en Spiderman juist veel meer!

In het Joods Historisch Museum is tot 4 februari a.s. de tentoonstelling "De 'joodse' Rembrandt" te bezichtigen. Daarin staat de thematiek centraal van Rembrandts verhouding tot de joden van zijn tijd. Sinds de 19e eeuw zijn namelijk veel kunsthistorici, en met hen het grote publiek, onder de bekoring geraakt van "Rembrandts bijzondere liefde tot de joden". "J'aime les Juifs," roept Rembrandt uit in een van de vele films (in dit geval een

Franse) die over hem zijn gemaakt. Wie van ons kent niet het schilderij "Het joodse bruidje"? En zo wordt van nog eens zo'n 40 schilderijen en etsen van zijn hand verondersteld dat zij joden of joodse scènes uitbeelden. Maar hoe betrouwbaar is die opvatting? In de tentoonstelling en in het begeleidende boek met dezelfde titel wordt niet veel overgelaten van deze voorstelling van zaken, die zelfs wordt aangeduid als een mythe.

In dit bulletin geeft Peter van 't Riet een samenvatting van het bijzonder interessante en lezenswaardige boek bij de tentoonstelling "De 'joodse' Rembrandt". Het boek is in de boekhandel te koop. Het is aan te rader om eerst het boek te lezen (je leest het in één adem uit) en daarna de tentoonstelling te bezoeken. U zult dan meer profijt hebben van uw bezoek aan de tentoonstelling. Zelfs bij het bezoek aan de rest van het Joods-Historisch Museum zal de inhoud van het boek veel herkenning teweeg brengen.

En dan Superman. Die heeft niets met Rembrandt te maken, maar is wel joodser dan het joodse bruidje. Superman, Batman, Spiderman en noemt u al die superhelden maar op, ontstonden in de joods-Amerikaanse gemeenschap in de jaren 30 van de vorige eeuw. Ook daaraan is een artikel in dit bulletin gewijd. Het was weer eens het oude verhaal: zelfs in het Amerika van die tijd waren joden veelal uitgesloten van de traditionele economische sectoren. In de entertainmentindustrie konden zij wel emplooi vinden. Een groot deel van de stripindustrie werd door joden geleid, veel striptekenaars waren van joodse afkomst. Waar kwamen Superman, Batman en al die andere superhelden die door joodse striptekenaars zijn ontworpen, vandaan? Kan het zijn dat de legenden over de *golems* die al eeuwenlang onder joden de ronde deden, er iets mee te maken hadden?



# REMBRANDT EN DE JODEN

Hoe een tentoonstelling en een boek een Rembrandtlegende onderuit halen  
*door Peter van 't Riet*

In 1986 opende ik het boek *Zonder Tora leest niemand wel* met de introductie van wat ik toen “nachtwachtexegese” heb genoemd. Veel uitleggers van bijbelverhalen maken daar gebruik van, of - zo u wilt - maken zich daar “schuldig” aan. Zij leggen bijbelverhalen uit alsof zij voor de Nachtwacht van Rembrandt staan. Zij weten weinig van Rembrandts tijd en de omstandigheden waarin hij leefde, noch hebben zij veel kennis van de schilderkunst uit die tijd laat staan van de wijze waarop Rembrandt bij het etsen en schilderen te werk ging. Wel weten zij dat het magnifieke schilderij sinds jaar en dag “De Nachtwacht” heet. En daarin schuilen rijke aanknopingspunten voor een zinvolle uitleg, want is ook onze tijd niet donker als de nacht en dienen wij niet eveneens de wacht te houden bij alles wat de traditie ons heeft overgeleverd?

Zie hier hoe ons kunstzinnig geloof ons het slachtoffer maakt van een later aanslibsel uit de kunstgeschiedenis. Want de Nachtwacht beeldt helemaal geen wacht bij nacht af. Het is een voor Rembrandts tijd vernieuwend schuttersstuk. Beeldden andere schilders schutterijen af zoals je tegenwoordig gezelschappen laat poseren voor groepsfoto's, Rembrandt daarentegen was een “schilder in action”. Het schilderij toont de compagnie van kapitein Frans Banning Cocq en luitenant Willem van Ruytenburgh, die zich gereed maakt om uit te marcheren. Wie het schilderij uitlegt als een wacht bij nacht komt wellicht tot een meeslepende exegese, maar doet de oorspronkelijke bedoeling ervan wel schromelijk tekort. Zo is het ook met veel exegeten van bijbelverhalen. Vaak weten ze weinig of niets van de tijd waarin die verhalen ontstonden, noch van de literaire methoden van de bijbelschrijvers, laat staan van de specifieke opvattingen die de schrijver van het betreffende bijbelboek erop nahield. Maar dat alles is geen beletsel de verhalen van een boeiende uitleg te voorzien, want de kerkelijke traditie waarin de exegeet staat, biedt daar genoeg aanknopingspunten voor ook als het gaat om theologische aanslibbels waarmee de bijbelverhalen eeuwen later bedolven zijn.

Wat ik in 1986 niet kon bevroeden, was dat nachtwachtexegese zich niet alleen bij bijbelverhalen voordoet, maar ook welig tiert op het werk van de grote schilder zelf. Dat althans is de conclusie die te trekken valt na een bezoek aan de tentoonstelling *De 'joodse' Rembrandt* in het Joodse-Historisch Museum te Amsterdam en na het lezen van het bijbehorende boek *De 'joodse' Rembrandt, De mythe ontrafeld* van Mirjam Alexander-Knotters, Jasper Hillegers en Edward

van Voolen (uitgegeven door Waanders, Zwolle, en Joods-Historisch Museum, Amsterdam). In het schitterend uitgevoerde boek wordt korte metten gemaakt met de sinds anderhalve eeuw populaire voorstelling dat Rembrandt een speciale band met de joden had, dat hij in de Breestraat was komen wonen omdat het een buurt was waar veel joden woonden, dat hij goed bevriend was met rabbijnen en joodse geleerden, dat hij geïnteresseerd was in joodse mystiek, dat hij zich voor veel van zijn portretten en oudtestamentische voorstellingen liet inspireren door de vele joden in zijn omgeving, etc. In korte, goed leesbare hoofdstukjes worden alle bouwstenen van deze voorstelling besproken, wordt uiteengezet hoe het beeld van Rembrandt als jodenvriend tot stand is gekomen en wat er wel of niet aan deugt. En dat alles voorzien van fraaie afbeeldingen van Rembrandts werk en vergelijkbare voorstellingen van zijn tijdgenoten.

Zo was er de Amsterdamse buurt waarin Rembrandt woonde en werkte (in de Breestraat, nu de Jodenbreestraat), in zijn tijd een nieuwe buurt waar kooplieden en kunstenaars zich gevestigd hadden, waaronder ook joden. Die joodse aanwezigheid in Rembrandts woon- en werkomgeving is vaak aangevoerd als achtergrond voor zijn bijzondere liefde voor de joden. Maar er woonden ook andere kunstenaars in deze buurt, zoals Paulus Potter, Flinck en Van der Helst, bij wie de joden in hun omgeving nooit een rol gespeeld hebben in beschouwingen over hun werk. Ook uit bewaard gebleven archiefstukken over Rembrandt blijkt niets over een bijzondere sympathie voor joden. Integendeel, deze stukken gaan vooral over zakelijke conflicten die hij met zijn joodse buurtgenoten had. Zo was er een geschil met de Portugees-joodse schilder Samuel

d'Orta over het gebruik van een ets en een ander met zijn joodse buurman Daniël Pinto die Rembrandts kelder had gehoord.

Als we een ets van Rembrandt bekijken die lange tijd de titel *Joden in de synagoge* heeft gedragen, dan valt op dat er niets joods aan te ontdekken valt. Er staan negen mannen op, geheel gekleed zoals in Rembrandts tijd gebruikelijk was, in een omgeving die meer aan een exterieur dan aan een interieur doet denken.



*Ets van Rembrandt die lange tijd bekend stond als "Joden in de synagoge" (1648)*

Rembrandt zou ook een goede vriend geweest zijn van rabbijn Menasse ben Israël. Het portret van een man zou zijn beeltenis tonen. Het werd in de 18<sup>e</sup> eeuw in Frankrijk op grond van de baarddracht tot portret van deze rabbijn benoemd. Maar dergelijke baarddracht was vrij algemeen in Rembrandts tijd en verder zijn er geen aanwijzingen voor. Wel zijn er vier etsen bekend van Rembrandt bij een boek van Menasse ben Israël over de zogenaamde luisterrijke steen, een bijbels thema uit het boek Daniël, maar de paar exemplaren van het boek waarin deze etsen zijn opgenomen maken meer de indruk dat ze later zijn bijgebonden dan dat ze tot de oorspronkelijke uitgave behoorden.

Bijzonder zijn de voorstellingen dat Rembrandt een vriend van Spinoza zou zijn geweest. En hoe zou dat ook anders kunnen: Rembrandt ging immers failliet op 26 juli 1656, dezelfde datum waarop Spinoza in de ban werd gedaan! Al lezend in het boek begin je zo langzamerhand aan te voelen hoe steeds meer gegevens over Rembrandt stelselmatig in een bepaalde richting zijn geïnterpreteerd toen de opvatting over zijn bijzondere band met de joden eenmaal gevestigd was. Men is zelfs zover gegaan dat men in Rembrandts schilderij *Saul en David* het gezicht van Spinoza afgebeeld zag in de Davidfiguur en het gezicht van rabbijn Saul Levi Morteira, die de

ban over Spinoza had uitgesproken, in de Saulfiguur. Er bestaan echter geen deugdelijke aanwijzingen voor contacten tussen Rembrandt en Spinoza.

Zoals het het zogenaamde portret van Menasse ben Israël en de Spinoza-interpretatie van Saul en David verging, zo verging het menig schilderij en ets van Rembrandt en van zijn leerlingen die in zijn stijl schilderden, waardoor men hun schilderijen vaak aan Rembrandt heeft toegeschreven. Een portret dat op grond van de keppel lange tijd werd geduid als dat van rabbijn Saul Levi Morteira, wordt tegenwoordig gehouden voor een portret van Jan Amos Comenius, de laatste bisschop van de puriteins protestantse kerk van Moravië, die op de vlucht voor zijn vervolgers zijn toevlucht in Amsterdam had gezocht. De keppel was in die tijd immers een hoofddeksel dat ook door niet-joden werd gedragen (daarover straks nog enige interessante informatie).

En dan hebben we nog de hebreeuwse letters die op een aantal schilderijen van Rembrandt voorkomen. Vaak is gesteld dat Rembrandt, die zelf geen jood was, wel joodse adviseurs moet hebben gehad. Waar zou hij anders zijn kennis van het Hebreeuws vandaan gehaald moeten hebben? Maar men vergat dat protestantse geleerden en predikanten in die tijd al zeer veel kennis van het Hebreeuws hadden. Het was immers de tijd waarin de Statenvertaling uit de hebreeuwse grondtekst vertaald werd. Over joodse adviseurs van Rembrandt is niets bekend, wel dat hij omgeven was met een groep niet-joodse geleerden met kennis van Hebreeuws en Aramees (toen nog Syrisch genoemd). De belangstelling voor het Hebreeuws en voor het Oude Testament was groot onder de protestanten van die tijd en Hebreeuwse letters komen veel voor in de schilderkunst van die tijd, ook bij andere schilders, een tendens die overigens al in de eeuw voorafgaand aan Rembrandt was ontstaan. Hebreeuwse letters werden bijvoorbeeld vrij algemeen gebruikt op de kleren van de tegenstanders van Christus om hun jood-zijn te benadrukken en Rembrandts aanpak is in dit opzicht niet wezenlijk anders dan die van zijn tijdgenoten.

Bijzonder zijn de hebreeuwse letters op het schilderij over het feestmaal van koning Belsassar (Daniël 5). Als het gezelschap uit het buitgemaakte tempelgerei gaat eten en drinken, verschijnt er een hand die hebreeuwse letters op de muur schrijft: *Mene, mene tekel oefarsin* ("uw koninkrijk is ge-





Rembrandts schilderij "Het feestmaal van koning Belsassar" (ca. 1635) met hebreeuwse letters

teld, te licht van gewicht bevonden en zal aan de Perzen worden gegeven"). Op het schilderij zien we de volgende rechthoek van letters:

מ מ ת ו ס  
נ נ ק פ י  
א א ל ר ן

waarin de lezer die hebreeuwse letters kent niet gelijk *Mene, mene tekil oefarsin* zal herkennen. Men leze echter niet alleen van rechts naar links, maar ook van boven naar beneden! Deze letterrechthoek is vier jaar later eveneens afgebeeld in een boek van rabbijn Menasse ben Israël, waarin men weer een bewijs van de bijzondere vriendschap tussen Rembrandt en Menasse meende te kunnen bespeuren. In het boek *De 'joodse' Rembrandt*, waar u dit alles veel uitgebreider kunt nalezen, wordt echter een opmerkelijk detail van Rembrandts schilderij blootgelegd (p. 46). Rembrandt beeldt namelijk de hand – geheel in zijn eigen actiestijl – schrijvend af, terwijl die halverwege de laatste letter, de sluitnoen, is. Daardoor laat het schilderij geen sluitnoen (ן), maar een *zajin* (י) zien, zodat er *oefarsiz* in plaats van *oefarsin* staat, een geheel betekenisloos woord. De auteurs hebben een sterk argument in handen als zij stellen dat de joodse traditie veel waarde hecht aan het foutloos weergeven van hebreeuwse bijbelteksten en dat een rabbijn zoals Menasse ben Israël dat dus nooit zou hebben goedgekeurd.

De legendevorming over Rembrandts vriendschap voor de joden heeft soms enigszins absurde vormen aangenomen. Zo is wel gesteld dat uit een ets waarop een schriftgeleerde een visioen van letters ziet - latijnse letters overigens - zou blijken dat Rembrandt bekend was met de joodse mystiek, de kabbala. Maar midden in het lettertableau prijkt de afkorting I.N.R.I. (Jezus Nazireeër, Koning van de Joden). Dat Rembrandt omgang met joden heeft gehad, is boven twijfel verheven, maar zijn kijk op hen is eerder een christelijke dan een joods-vriendelijke kijk geweest. Aannemelijk is dat hij evenals de meeste welgestelde Hollanders in die tijd een vorm van repressieve tolerantie had ten opzicht van de joden: ze mochten er zijn, maar moesten wel hun plaats kennen. Er zijn dan ook geen aanwijzingen voor de fantasieën dat hij in zijn schilderijen Christus zou hebben afgebeeld als een jood. De herduiding van Jezus als jood is pas in de 19<sup>e</sup> eeuw op gang gekomen in het christendom.

Met de ontmythologisering van Rembrandts speciale relatie tot de joden gaat ook de benaming van een van zijn bekendste schilderijen eraan, te weten die van *Het joodse bruidje*. De oplettende beschouwer met enige kennis van het jodendom had al lang kunnen bespeuren dat - in tegenstelling tot de *Joodse bruiloft* van Jozef Israëls, ook wel de Rembrandt van de 19<sup>e</sup> eeuw genoemd - er werkelijk niets joods in het schilderij van Rembrandt te vinden is. Desondanks heeft de opvatting dat het zou gaan om een joods echtpaar of een joodse vader met zijn dochter voorafgaand aan de huwelijksceremonie, diep wortel geschoten. Tot 1828 was het schilderij bekend als een voorstelling van de bijbelse richter Jeftā en diens dochter (Richteren 11), maar toen in dat jaar de nieuwe eigenaar het een "joodse bruid" ging noemen, was er weer een stukje "nachtwachtextegese" aan de Rembrandtlegende toegevoegd. Wat het tafereel wel voorstelt is niet met zekerheid te zeggen, maar tegenwoordig houdt men het op een voorstelling van Isaāk en Rebecca, of volgens anderen een scène uit een populair klucht van Jacob Cats die in Rembrandts dagen successen boekte. Ook twee etsen van vrouwen zijn lange tijd als een "joods bruidje" aangeduid, terwijl op een van beide duidelijk zichtbaar het symbool van de heilige Catharina te zien is en de vrouw een sprekende gelijkenis vertoont met Saskia, de vrouw van Rembrandt.

Als we ons afvragen wanneer en hoe de legende over Rembrandts liefde voor de joden is ontstaan,

komen we uit bij vooral joodse publicaties, tijdschriften, kunstverzamelaars en kunsthistorici in de 19<sup>e</sup> en begin 20<sup>e</sup> eeuw. Men begon vooral in Rembrandts portretten van oude mannen met mantels, baarden en wandelstokken steeds vaker typische “joodse tronies” te zien, een merkwaardige ontwikkeling aangezien diverse portretten van echte joden uit de 17<sup>e</sup> eeuw geen bijzondere overeenkomst vertonen met de als “joods” aangeduide portretten van de hand van Rembrandt en zijn leerlingen. Sommigen veronderstellen dat Rembrandt vaak joodse bedelaars, in armoede verkerende Asjkenazische vluchtelingen uit Polen gebruikte als betaalde modellen die door de kunstenaar werden aangekleed met weelderige kleren voor bijbelse of mythologische voorstellingen (E.J.).

Men moet bij dit alles bedenken dat in de 19<sup>e</sup> eeuw de romantiek een invloedrijke stroming was en dat het beeld van een Rembrandt die een bijzondere band met de joden had, goed paste in de joodse romantiek van die dagen. De 17<sup>e</sup> eeuwse bronnen vertellen nauwelijks iets over Rembrandts relatie tot de joden. “In groot contrast met de enorme lijst aan ‘rabbijnen’, ‘joodse bruiden’, ‘oude joden’ en ‘jonge joden’ in de 19<sup>e</sup> en 20<sup>e</sup> eeuwse catalogi, treffen we in de 17<sup>e</sup> eeuwse inventarissen slechts eenmaal ‘een jodin’ van de hand van Rembrandt aan...” (*De 'joodse' Rembrandt*, p. 89).

De om-interpretatie van veel van Rembrandts werk in de richting van liefde voor de joden begint ergens in de 18<sup>e</sup> eeuw en neemt in de 19<sup>e</sup> en begin 20<sup>e</sup> eeuw een grote vlucht. Een afbeelding van Farizeeën in de tempel wordt omgedoopt tot “Joden in de synagoge”. Niet-joodse vrouwen worden joodse bruiden etc. Toen de legende eenmaal wortel had geschoten, “ontdekte” men steeds meer etsen en voorstellingen waaruit Rembrandts vriendschap voor de joden zou blijken. Zelfs in de Nachtwacht werd een jodin ontwaard. De legende ging gepaard met allerlei fantastische “gebeurtenissen”. Wie Rembrandts liefde voor de joden verwerpelijk voorkwam, kon er vast van overtuigd zijn dat zijn faillissement voortkwam uit zijn omgang met aan de kaballa verslaafde joden zoals Menasse ben Israël. De een bekritiseerde Rembrandt omdat zijn vermeende omgang met de joden omgang met de sociaal lagere klassen betekende, de ander prees hem daar juist om. Als je de jood echt wilde zien, dan moest je Rembrandts werk bestuderen, vonden sommigen in de 19<sup>e</sup> eeuw, en tot de dag van vandaag zijn velen ervan overtuigd dat Rembrandts

oudtestamentische figuren gebaseerd zijn op joden uit zijn omgeving. Maar veel van de joden uit Rembrandts omgeving waren sefardische joden die qua uiterlijk weinig verschilden van hun niet-joodse omgeving. Men kan dan ook vermoeden dat de identificering van de portretten van oude mannen met “joodse tronies” in Rembrandts schilderijen – waarvan tegenwoordig overigens vele worden toegeschreven aan zijn leerlingen – meer zegt over de wijze waarop de 19<sup>e</sup> en 20<sup>e</sup> eeuwse joodse en niet-joodse kunstelite aankeek tegen het joodse proletariaat van hun eigen dagen, dan over het werkelijke uiterlijk van joden in Rembrandts eigen omgeving.

Ook na de Tweede Wereldoorlog, waarin de Duitsers er alles aan gedaan hebben om Rembrandt te germaniseren, blijft de legende van Rembrandts liefde voor de joden bestaan in reisgidsen, films, boeken, romans. In de Encyclopaedia Judaica (1974) wordt de twijfel aan veel onderdelen van de legende weliswaar besproken, maar het algemene beeld van het artikel over Rembrandt van Rijn is dat hij toch wel iets bijzonders had met de joden in zijn omgeving en dat hij met enkele van hen goed bevriend is geweest. Pas de laatste jaren komen er krachtiger kritische tegenstemmen op, die aannemelijk maken dat Rembrandt niet anders tegen de joden heeft aangekeken dan de meeste kunstenaars en andere autochtone Hollanders van zijn tijd. De genoemde tentoonstelling en het besproken boek laten hier wat mij betreft geen twijfel over bestaan en beide kan ik dan ook van harte aanbevelen. Een prettige bijkomstigheid is dat deze geluiden uit joodse hoek zelf komen, zodat er geen enkele verdenking van anti-judisme hoeft te bestaan. De tentoonstelling is nog tot 4 februari a.s. te bezichtigen. Het boek is bij boekhandel Waanders te koop. Alleen al vanwege de prachtige afbeeldingen is het een aanwinst voor uw boekenkast!

Blijft na dit alles bij mij nog wel een stuk verwondering hangen over zoveel “nachtwacht-exegese” op het werk van Rembrandt. We zijn er inmiddels in Judaica-kringen aan gewend geraakt dat de evangeliëverhalen over Jezus in 20 eeuwen christendom omgeïnterpreteerd zijn van joods naar anti-joods. De verbijstering die velen van ons daarbij aanvankelijk ervoeren, herhaalt zich in mildere mate nu we ontdekken hoe met Rembrandt vrijwel het omgekeerde heeft plaatsgehadt. Hoe is het mogelijk dat zo veel mensen waaronder grote geleerden zich gedurende zo’n lange periode zo op het verkeerde been hebben laten zetten door de

idée fixe van Rembrandts bijzondere vriendschap voor de joden? En de goegemeente, waartoe ook ik tot aan het lezen van het boek *De 'joodse' Rembrandt* behoorde, heeft het voor zoete koek geslikt! Bij welke andere onderwerpen heeft dit fenomeen van om-interpretatie zich nog meer voorgedaan?, vraag je je verbijsterd af na het lezen van dit boek.

Nog even iets over de keppel. De bladzijden 87 en 88 van *De 'joodse' Rembrandt* geven daarover interessante informatie. Keppels werden in de 17e eeuw niet alleen door joden, maar ook door christenen gedragen, zoals uit schilderijen van die tijd blijkt (kardinalen lopen er nog steeds mee). Bovendien was het dragen van een hoofddeksel in de 17e eeuw voor joden niet verplicht. Zelfs in de 18e eeuw was het nog toegestaan de synagoge te betreden en te bidden zonder hoofddeksel. Wel beschouwde men het als een zaak van fatsoen bij gebed en in aanwezigheid van geleerden het hoofd te bedekken. Pas in de 19e eeuw bij de opkomst van het liberale jodendom waar in de diensten hoofddekseis verboden werden, begonnen orthodoxe joden de hoofdbedekking in de diensten

voor te schrijven. De keppel als exclusief symbool van het jodendom in onze streken stamt dus uit de 19e eeuw. Het is maar dat men het weet - om "nachtwachtexegese" over de keppel te voorkomen!

### Bronnen

De meeste gegevens in dit artikel zijn ontleend aan: *De 'joodse' Rembrandt, De mythe ontrafeld* van de hand van Mirjam Alexander-Knotters, Jasper Hillegers en Edward van Voolen, uitgegeven door Waanders, Zwolle, en Joods-Historisch Museum, Amsterdam, 2006

Het begrip "nachtwachtexegese" is te vinden in: *Zonder Tora leest niemand wel* van Will J. Barnard en Peter van 't Riet, uitgegeven bij Kok, Kampen, 1986.

Informatie over de Nachtwacht kunt u vinden in de Wikipedia: [nl.wikipedia.org/wiki/De\\_Nachtwacht](http://nl.wikipedia.org/wiki/De_Nachtwacht).

Instructief is ook het artikel *Rembrandt van Rijn* in de Encyclopaedia Judaica (E.J.) van Alfred Werner.

---

## SUPERHELDEN, MODERNE GOLEMS?

door Peter van 't Riet

Het motief van de *Golem* is heden ten dage het bekends door de legende over de Golem van Praag, die door zijn schepper rabbi Löw (16e eeuw) gemaakt was uit klei en aarde om hem bij te staan. Maar het golemmotief is een breder en ook ouder motief, dat al teruggaat tot talmoedische tijden. Een *golem* is een schepsel met een menselijke gedaante, dat op een kunstmatige manier door mensen gemaakt is en op magische wijze tot leven wordt gebracht door de heilige Naam van God te gebruiken.

Het woord *golem* komt slechts eenmaal in de Bijbel voor (Psalm 139:16) en wordt in de Talmoed opgevat als iets dat ongevormd en imperfect is. Het motief van de *golem* in de middeleeuwse literatuur vindt zijn oorsprong in de talmoedische legende over de geleerde Rava die een man schiep en hem naar Rabbi Zera stuurde. Toen deze aan dit schepsel vragen stelde, maar geen antwoord kreeg, beval hij het weer tot stof te worden (bT. Sanhedrin 65b). In de 12e en 13e eeuw ontwikkelde zich onder vrome Asjkenazische joden het idee dat de schepping van een *golem* gezien kon worden als een mystiek ritueel waarmee men kon bewijzen dat men zijn studie van de Talmoed op een bepaald niveau had

afgerond. In deze kringen heeft de term *golem* voor het eerst de vaste betekenis gekregen van zo'n kunstmatig geschapen wezen. In geen van deze vroege bronnen is er echter sprake van dat men een praktisch voordeel van zo'n golem zou kunnen hebben. Naar de mening van de middeleeuwse mystici had het scheppen van een *golem* geen werkelijke maar een symbolische betekenis. De *golem* werd uit onontgonnen aarde geschapen tijdens extatische bijeenkomsten en tot leven gebracht door middel van bepaalde combinaties van de letters van het alfabet. Werden de letters in omgekeerde volgorde gecombineerd dan stierf de golem weer.

In de latere, populaire legenden over de rebbes van de Asjkenazische chassidiem, die bewonderd werden om de door hen verrichte wonderen, werd de *golem* een schepsel dat zijn meester diende en de taken uitvoerde die hem werden opgedragen. Dergelijke legenden ontstonden in de 15e eeuw onder Duitse joden en werden zo wijd verspreid dat zij in de 17e eeuw algemeen werden doorverteld. Een van de thema's die met de *golem* verbonden zijn, is dat van de ontoombare kracht van zijn elementen die vernietiging teweeg brengt. Dit is ook de strekking van de laatste en best bekende vorm van de populaire legende over de *golem*, te weten die over Rabbi Judah Löw ben Bezalel van Praag. Deze legende stamt overigens pas uit de tweede helft van de 18e eeuw en is als een lokale legende uit Praag verbonden aan de Altneuschul synagoge. Het verhaal wil dat Rabbi Löw de *golem* schiep, opdat die hem zou dienen. Maar hij was gedwongen het monster tot stof te doen wederkeren toen de *golem* amok begon te maken en het leven van de mensen in gevaar bracht.



*Tsjechoslowaakse postzegel uit 1967 met afbeelding van de Praagse Alneuschul die een belangrijke rol speelt in de legende van de golem*

### **Superhelden als moderne golems**

Is het vreemd dat moderne superhelden zoals Superman en Batman wel eens vergeleken worden met *golems*? Op het eerste gezicht zou je zeggen: je moet er maar opkomen. Maar de vergelijking wordt begrijpelijker als je ziet dat de makers van al deze stripfiguren Amerikaanse joden waren voor wie de stripindustrie in het vooroorlogse Amerika een aantrekkelijke economische bezigheid was omdat zij als joden - ook in Amerika - vaak geweerd werden uit andere bedrijfstakken. Joden hebben vooral in de 20e eeuw grote invloed gehad op het schrijven en publiceren van cartoons. Volgens een onderzoek in de jaren 60 van de vorige eeuw was 10% van de ontwerpers van Amerikaanse comics joods. Van de Amerikaanse

uitgeverijen van comic books, die in 1968 een productie hadden van 350.000.000 copies per jaar met een internationale distributie, waren de pioniers and leiders voor 80% joods.

Spotprenten en karikaturen zijn al in de 16e en 17e eeuw tot ontwikkeling gekomen. Maar pas in de negentiger jaren van de 19e eeuw begon de komische strip in Amerika aan zijn opmars. Kort nadat in 1895 in Joseph Pulitzer's *New York World* de eerste cartoon serie "Yellow Kid" van R. F. Outcault was verschenen, wist William Randolph Hearst zijn belangrijkste karikaturist and politieke pamflettist Frederick Burr Opper er toe over te halen een strip te tekenen. Opper, een jood, begon met "Happy Hooligan" en voegde daar later de serie "Alphonse and Gaston" aan toe, symbolen van beleefdheid tot in het extreme. Opper's werk vormde een belangrijke bijdrage aan de ontwikkeling van de komische strip, die al spoedig uitgroeide tot een internationaal fenomeen toen Moses Koenigsberg in 1913 het King Features Syndicate oprichtte, bestemd om de grootste wereldwijde distributeur van komische strips te worden.

Een jaar later introduceerde Harry Hershfield (1885–1974) een nieuw karakter, Abie Kabibble, omschreven als "de zwervende Jood die kort verblijft in de voorsteden van de wereld". Hershfield's strip, getiteld "Abie the Agent", is wel "de eerste volwassen komische strip in Amerika" genoemd. Komische strips, aanvankelijk grappig en vooral bedoeld voor kinderen, ontwikkelden zich later in verschillende richtingen, gebruik makend van een verscheidenheid aan kunstvormen, technieken en thematieken. In het artikel "Cartoonists" in de Encyclopaedia Judaica wordt een lange lijst van joodse stripschrijvers en tekenaars opgesomd die deze vorm van kunst beoefenden. Dat het grootste deel van de Amerikaanse stripindustrie voor de Tweede Wereldoorlog in joodse handen was, is door de in 2005 overleden tekenaar van "The Spirit", Will Eisner, verklaard uit economische oorzaken. Entertainment was een van de weinige branches waarin joden in die tijd mochten werken.

In 1933 werd het fenomeen "stripblad" bedacht. Tot dan verschenen er in zondagse kranten zogenaamde *Sunday funnies*, korte vervolgstripverhalen bestaande uit ongeveer vier plaatjes. Lezend in oude kranten bedacht de werkeloze joodse verkoper Max Gaines (geboren als Max Ginzberg) dat er een markt zou moeten zijn voor

dergelijke stripverhalen als zelfstandig uitgegeven blad op de helft van een tabloidformaat. Samen met zijn vriend Harry Wildenberg die bij een krantenuitgeverij werkte, startte hij een jaar later de *Famous Funnies*, een stripblad vol populaire striphelden die al eerder verschenen waren in diverse bladen. De omzet hield aanvankelijk niet over, totdat Superman verscheen!

In 1938 introduceerden Jerry Siegel and Joe Shuster een nieuw karakter, Superman, wiens bovenmenselijke kracht een enorme uitwerking heeft gehad op de latere ontwikkeling van de komische strips. Vele superhelden zijn sindsdien gecreëerd van wie er ook al weer vele verdwenen zijn: Batman, Superboy, Supergirl, Captain Marvel, Captain America. Superman en Batman zijn uit die begin tijd overleefd gebleven en worden tot op de dag van vandaag verfilmd. Het zijn striphelden die door hun bijzondere krachten hun stad kunnen redden van de ondergang.

Jerry Siegel en Joe Shuster waren nog middelbare scholieren toen ze Superman creëerden. Siegel was zijn schrijverscarrière begonnen in de schoolkrant met science fiction verhalen. Zijn klasgenoten beschreven hem later als een kleine jongen die geobsedeerd was door body building. Hij raakte bevriend met Joe Shuster, die tekende en schilderde omdat er thuis te weinig geld was voor een opleiding tot violist. Ook Joe was klein van stuk, had een bril met jampotglazen en deed aan hardlopen en gewichtheffen. Verhalenverteller Siegel en tekenaar Shuster bedachten de eerste Superman, die nog een slechterik was, kaal en die leek op zijn latere aartsvijand Lex Luthor.

Superman, ook wel “de Man van Staal” genoemd, is een fictief personage en imaginaire superheld, die zijn eerste verschijning maakte in het stripblad *Action Comics* in 1938. Sindsdien is Superman een van de meest populaire en bekendste stripfiguren van alle tijden. Superman werd geboren als *Kal-El* op de planeet Krypton, en als kind met een ruimteschip naar de aarde verstuurd door Jor-El, zijn vader, seconden voordat Krypton explodeerde. Het ruimteschip landde op aarde, net buiten het kleine dorpje Smallville, waar de jonge Kal-El gevonden en geadopteerd werd door Jonathan en Martha Kent. Terwijl hij opgroeide, ontdekte hij dat hij krachten bezat ver boven die van de gewone man. Als hij niet de krachten van het kwaad bevecht als Superman, leeft hij in de maatschappij als Clark Kent, een milde journalist voor de *Daily Planet*-krant. Daar werkt hij samen met journalist

Lois Lane met wie hij een romantische relatie onderhoudt. Als Superman ontwikkelt hij een ongelooflijke kracht, groter nog dan Simson en Hercules, springt hij over huizen heen en bezit hij het vermogen om te vliegen.

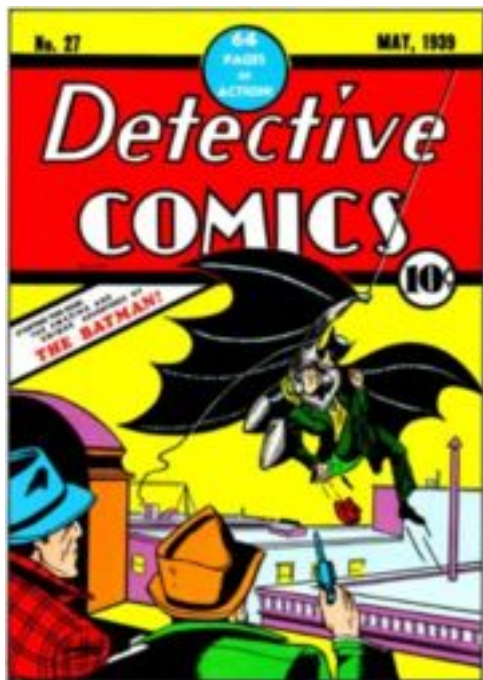
Superman was al vanaf het begin zo populair dat het publiek bij de kiosken niet om de nieuwe *Action Comics* vroeg, maar om “dat blaadje met Superman”. Een van de verklaringen voor die populariteit is dat Superman een Amerikaan is die “van buiten” komt. Veel lezers in de begintijd waren verse immigranten die nog moesten inburgeren in het nieuwe land. Superman moest zijn ware identiteit verbergen achter de wat sullige journalist Clark Kent. Daarmee konden de nieuwkomers zich identificeren. Werkervaring in Europa telde nauwelijks mee. De vakbonden in de traditionele sectoren van de economie waren in de jaren dertig gesloten bolwerken, zeker voor joden. Maar Superman vocht voor het goede en tegen het kwaad in de stad Metropolis. In het Amerika van die tijd heerste werkeloosheid, floreerde gangstergroeperingen, vormden Japan en Europa een bedreiging voor de vrede. Superman was een echte Amerikaanse held wiens avonturen voor iedereen toegankelijk waren.

Siegel en Shuster zelf hebben nooit echt geprofiteerd van hun creatie. Vóór de eerste verschijning in 1938 leurdten zij al vier jaar lang bij uitgeverijen met hun creatie. Toen het bij *Action Comics* eindelijk gelukt was, bleek dat zij in de kleine lettertjes van het contract bijna alle rechten op het personage en de daarvan afgeleide producten aan de uitgever hadden overgedragen.

Door de successen van Superman ontstond in het voorjaar van 1939 bij de uitgever behoefte aan meer superhelden. In antwoord daarop werd Batman ontworpen door Bob Kane (geboren als Robert Kahn). Batman werd voor het eerst gepubliceerd in *Detective Comics* in mei van dat jaar. Kane was vanaf de high school bevriend met zijn mede-cartonist Will Eisner (de latere maker van “The Spirit”). In 1936 was hij als freelancer de wereld van de comics binnengekomen. In de jaren daarna zou hij nog vele stripfiguren bedenken. Kane heeft zich voor Batman laten inspireren door verschillende zaken, waaronder Leonardo Da Vinci's tekening van de Ornihooper, een vliegende machine met grote vleermuisachtige vleugels.

Batman's geheime identiteit is Bruce Wayne, een miljardair, industrieel, playboy en filantroop. Hij





*Detective Comics* no. 27 (May 1939). De eerste verschijning van Batman.

was als kind getuige van de moord op zijn ouders, hetgeen hem ertoe leidde zichzelf te trainen in fysieke en intellectuele perfectie, een vleermuispak aan te trekken en te vechten tegen misdaad. In afwijking van andere superhelden bezit hij geen bovenmenselijke krachten of vermogens. Hij maakt in zijn strijd tegen de misdaad gebruik van zijn intellect, detectieve vaardigheden, wetenschap en technologie, rijkdom, fysieke moed en intimidatie.

In diezelfde tijd begon Stanley Martin Lieber (beter bekend als Stan Lee) met onder meer een strip over Spiderman. Superman en Batman waren wat weinig menselijk in zijn ogen. Vrouwen speelden in hun bestaan slechts een zijdelingse rol. Spiderman is in het gewone leven de middelbare scholier en later student Peter Parker, die gebeten wordt door een reuzenspin en daardoor super spinnenkracht krijgt. Hij moet echter steeds kiezen tussen lol maken, studeren, met meisjes uitgaan, en de stad beschermen. Na zijn avontuur als Spiderman is hij in tegenstelling tot Superman doodmoe. Ook heeft Parker voortdurend geld nodig, omdat hij slechts door een tante onderhouden wordt, terwijl Superman en Batman nooit in geldgebrek verkeren. Lee is ook een van de scheppers van "The Hulk", een jongen die door zijn vader genetisch is gemanipuleerd en die verandert in een grote "groene Goliath" als hij zich boos maakt.

De grootste superhelden die nu nog bekend zijn, zijn door joden bedacht en getekend. Deze superhelden doen hun werk allemaal in het geheim, ze vechten voor de goede zaak, ze zijn typische stadsbewoners. Superman beschermt Metropolis, Batman Gotham City, Spiderman New York. De Amerikaans-joodse schrijver Michael Chabon schreef in 2001 een roman over twee jongens die samen een superheld bedenken. Het viel hem op dat de meeste makers van superhelden in Amerika joodse immigranten waren. Waarom juist joden?

Sommige verklaringen zoeken het vooral in het gevoel van veel joodse Amerikanen, die als vreemdeling naar de Verenigde Staten waren gekomen. Superman is het symbool geworden van de vreemdeling die zijn angst overwint en aan het werk gaat voor zijn nieuwe thuisstad of land. Chabon veronderstelt echter dat de verhalentraditie van de *golems* er iets mee te maken heeft: "Er is iets in de joodse cultuur dat Superman in het leven heeft geroepen: de oude mythe van de *golem*, de kunstmatige mens die in het Praag van de 16e eeuw door rabbijn Löw uit klei werd opgetrokken om de vijanden van de joden te straffen". Superman en Batman als moderne uitgaven van de Golem dus. En hoewel het thema van de ontsporing en de dood van de Golem bij onze superhelden afwezig is - hoe kan het ook anders bij figuren die in vervolgverhalen steeds terug moeten komen - is de strijd voor het goede en tegen het kwade weldegelijk te beschouwen als een joodse bijdrage aan de westerse cultuur. De joodse bedenkers van deze moderne *golems* staan overduidelijk in de traditie van het jodendom zoals het zich eeuwenlang in de wereld gemanifesteerd heeft: niet door zich politiek en militair te organiseren, maar door gebruik te maken van fantasie, verbeeldingskracht en fictie, die mensen motiveren om zich te identificeren met de strijd voor het behoud van het leven.

### Bronnen

Veel heb ik ontleend aan het artikel "Pow! Bang! Pfoe! Superhelden blijven super" van Laura Schot in de N.I.W van 30 september 2005. Meer over de geschiedenis van het golemmotief kan men lezen in het artikel van Gershon Scholem in: Encyclopaedia Judaica, onder: Golem. Meer informatie over joodse cartoonisten is te vinden in: Encyclopaedia Judaica, onder: Cartoonists. Voor meer informatie over Superman, Batman, etc. kan men op internet terecht, bijv. in de Wikipedia.

# JUDAICA-AGENDA ZWOLLE EN OMGEVING

## VOORJAAR 2007

*Kopij voor de Judaica-agenda s.v.p. sturen naar: Postbus 194, 8000 AD Zwolle of via e-mail: [info@judaica-zwolle.nl](mailto:info@judaica-zwolle.nl). De cursussen in deze lijst worden georganiseerd door de Stichting Judaica Zwolle in de Zwolse synagoge, Samuel Hirschstraat 8. Actuele informatie voor de Judaica-agenda wordt bijgehouden op onze website [www.judaica-zwolle.nl](http://www.judaica-zwolle.nl).*

- |  |  |
|--|--|
| <p>di 16-1 Vrij Leerhuis 1 - Jodendom voor beginners, 1e bijeenkomst, Stichting Judaica Zwolle. Docent: dhr. L. Evers. Plaats: Synagoge, Samuel Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 19.30-21.30 uur</p> <p>za 17-1 Sjabbat Bo (Ex. 10:1-13:16)</p> <p>-----</p> <p>za 20-1 Sjabbat Wa'era (Ex. 6:2-9:35)</p> <p>-----</p> <p>ma 22-1 Bijbels-Hebreeuws 3 (Bijhoudcursus), 6e bijeenkomst, Stichting Judaica Zwolle. Docent: dhr. Drs. J.L.C. Boertjens. Plaats: Synagoge, Samuel Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 19.30-21.30 uur</p> <p>di 23-1 Korte cursus 1 - Korach, zijn zonen en hun psalmen, 1e bijeenkomst, Stichting Judaica Zwolle. Docent: dhr. D. Broeren. Plaats: Synagoge, Samuel Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 13.30-15.30 uur</p> <p>di 23-1 Ds. Ruud Bartlema uit Soest over: De zegeningen van Jakob (met dia's). De glasramen van Marc Chagall in de synagoge van het Hadassah ziekenhuis in Jeruzalem., 3e bijeenkomst, Genootschap Nederland Israël, afdeling Ommen. Plaats: "Hervormd Centrum, Julianastraat 8. Tijd: 19.30. Toegang gratis.</p> <p>ma 29-1 Bijbels-Hebreeuws 1 (beginnerscursus), 8e bijeenkomst, Stichting Judaica Zwolle. Docent: dhr. Dr. E. van den Berg. Plaats: Synagoge, Samuel Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 19.30-21.30 uur</p> <p>di 30-1 Korte cursus 1 - Korach, zijn zonen en hun psalmen, 2e bijeenkomst, Stichting Judaica Zwolle. Docent: dhr. D. Broeren. Plaats: Synagoge, Samuel Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 13.30-15.30 uur</p> <p>za 3-2 Sjabbat Besjalach (Ex. 13:17-17:16) - Toe Bisjvat / Nieuwjaar der Bomen</p> <p>-----</p> <p>ma 5-2 Korte cursus 2 - Hedendaagse Joodse literatuur, 2e bijeenkomst, Stichting Judaica Zwolle. Docent: mevr. C.S. (Cock) Broeren-Witte en mevr. D. (Dicky) Koffeman. Plaats: Synagoge, Samuel Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 13.30-15.30 uur</p> <p>ma 5-2 Bijbels-Hebreeuws 3 (Bijhoudcursus), 7e bijeenkomst, Stichting Judaica Zwolle. Docent: dhr. Drs. J.L.C. Boertjens. Plaats: Synagoge, Samuel Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 19.30-21.30 uur</p> <p>di 6-2 Korte cursus 1 - Korach, zijn zonen en hun psalmen, 3e bijeenkomst, Stichting Judaica Zwolle. Docent: dhr. D. Broeren. Plaats: Synagoge, Samuel Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 13.30-15.30 uur</p> | <p>di 6-2 Vrij Leerhuis 4 - Genesis 1 als document van levensbeschouwing, 4e bijeenkomst, Stichting Judaica Zwolle. Docent: dhr. Dr. S.P. (Peter) van 't Riet. Plaats: Synagoge, Samuel Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 19.30-21.30 uur</p> <p>za 10-2 Sjabbat Jitro (Ex. 18:1-20:23)</p> <p>-----</p> <p>zo 11-2 Tentoonstelling <i>Joods leven in en om Zwolle</i> op het voormalige vrouwenbalkon van de synagoge incl. rondleiding. Stichting Judaica Zwolle. Plaats: Synagoge, Samuel Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 13.30-16.30 uur. Toegang volwassenen: € 2,50.</p> <p>ma 12-2 Bijbels-Hebreeuws 1 (beginnerscursus), 9e bijeenkomst, Stichting Judaica Zwolle. Docent: dhr. Dr. E. van den Berg. Plaats: Synagoge, Samuel Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 19.30-21.30 uur</p> <p>di 13-2 Korte cursus 1 - Korach, zijn zonen en hun psalmen, reserve bijeenkomst, Stichting Judaica Zwolle. Docent: dhr. D. Broeren. Plaats: Synagoge, Samuel Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 13.30-15.30 uur</p> <p>di 13-2 Vrij Leerhuis 1 - Jodendom voor beginners, 2e bijeenkomst, Stichting Judaica Zwolle. Docent: dhr. L. Evers. Plaats: Synagoge, Samuel Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 19.30-21.30 uur</p> <p>za 17-2 Sjabbat Misjpatiem (Ex. 21:1-24:18)</p> <p>-----</p> <p>ma 19-2 Bijbels-Hebreeuws 3 (Bijhoudcursus), 8e bijeenkomst, Stichting Judaica Zwolle. Docent: dhr. Drs. J.L.C. Boertjens. Plaats: Synagoge, Samuel Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 19.30-21.30 uur</p> <p>za 24-2 Sjabbat Teroema (Ex. 25:1-27:19)</p> <p>-----</p> <p>ma 26-2 Korte cursus 2 - Hedendaagse Joodse literatuur, 3e bijeenkomst, Stichting Judaica Zwolle. Docent: mevr. C.S. (Cock) Broeren-Witte en mevr. D. (Dicky) Koffeman. Plaats: Synagoge, Samuel Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 13.30-15.30 uur</p> <p>ma 26-2 Bijbels-Hebreeuws 1 (beginnerscursus), 10e bijeenkomst, Stichting Judaica Zwolle. Docent: dhr. Dr. E. van den Berg. Plaats: Samuel Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 19.30-21.30 uur</p> <p>di 27-2 Vrij Leerhuis 1 - Jodendom voor beginners, 3e bijeenkomst, Stichting Judaica Zwolle. Docent: dhr. L. Evers. Plaats: Synagoge, Samuel Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 19.30-21.30 uur</p> <p>do 1-3 Vastendag van Esther</p> <p>za 3-3 Sjabbat Tetsavee (Ex. 27:20-30:10)</p> <p>-----</p> |
|--|--|

- zo 4-3 Poeriem / Lotenfeest - Tentoonstelling *Joods leven in en om Zwolle* op het voormalige vrouwenbalkon van de synagoge incl. rondleiding. Stichting Judaica Zwolle. Plaats: Synagoge, Samuel Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 13.30-16.30 uur. Toegang volwassenen: € 2,50.
- ma 5-3 Bijbels-Hebreeuws 3 (Bijhoudcursus), 9e bijeenkomst, Stichting Judaica Zwolle. Docent: dhr. Drs. J.L.C. Boertjens. Plaats: Synagoge, Samuel Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 19.30-21.30 uur
- di 6-3 Vrij Leerhuis 4 - Genesis 1 als document van levensbeschouwing, 5e bijeenkomst, Stichting Judaica Zwolle. Docent: dhr. Dr. S.P. (Peter) van 't Riet. Plaats: Synagoge, Samuel Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 19.30-21.30 uur
- di 6-3 prof. dr. C.J. den Heyer uit Kampen ; Over de ontdekking en de betekenis van de Qumran-rollen., 4e bijeenkomst, Genootschap Nederland Israël, afdeling Ommen. Plaats: Hervormd Centrum, Julianastraat 8. Tijd: 19.30. Toegang gratis.
- wo 7-3 Drs. W (Wout). J.van Bakkum over: "De geschiedenis van de synagoge door de eeuwen heen, 4e bijeenkomst, Genootschap Nederland Israël, afdeling Zwolle. Plaats: Synagoge, Samuel Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 19.30. Toegang gratis.
- za 10-3 Sjabbat Kie Tisa (Ex. 30:11-34:25)
- 
- ma 12-3 Korte cursus 2 - Hedendaagse Joodse literatuur, reserve bijeenkomst, Stichting Judaica Zwolle. Docent: mevr. C.S. (Cock) Broeren-Witte en mevr. D. (Dicky) Koffeman. Plaats: Synagoge, Samuel Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 13.30-15.30 uur
- ma 12-3 Bijbels-Hebreeuws 1 (beginnerscursus), 11e bijeenkomst, Stichting Judaica Zwolle. Docent: dhr. Dr. E. van den Berg. Plaats: Synagoge, Samuel Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 19.30-21.30 uur
- za 17-3 Sjabbat Wajakheel (Ex. 35:1-38:20) - Pekoedee (Ex. 38:21-40:38)
- 
- ma 19-3 Bijbels-Hebreeuws 3 (Bijhoudcursus), 10e bijeenkomst, Stichting Judaica Zwolle. Docent: dhr. Drs. J.L.C. Boertjens. Plaats: Synagoge, Samuel Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 19.30-21.30 uur
- za 24-3 Sjabbat Wajikra (Lev. 1:1 - 5:26)
- 
- ma 26-3 Bijbels-Hebreeuws 3 (Bijhoudcursus), reserve bijeenkomst, Stichting Judaica Zwolle. Docent: dhr. Drs. J.L.C. Boertjens. Plaats: Synagoge, Samuel Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 19.30-21.30 uur
- di 27-3 Vrij Leerhuis 4 - Genesis 1 als document van levensbeschouwing, reserve bijeenkomst, Stichting Judaica Zwolle. Docent: dhr. Dr. S.P. (Peter) van 't Riet. Plaats: Synagoge, Samuel Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 19.30-21.30 uur
- za 31-3 Sjabbat Tsav (Lev. 6:1-8:36)
- 

di 3-4 De heer S.G.Heldring uit Groningen over: De Russische Joden van immigrant tot Israël., 5e bijeenkomst, Genootschap Nederland Israël, afdeling Ommen. Plaats: Hervormd Centrum, Julianastraat 8. Tijd: 19.30. Toegang gratis.

- di 3-4 Pesach / Paasfeest (eerste dag)  
 wo 4-4 Pesach / Paasfeest (tweede dag)  
 za 7-4 Sjabbat - Pesach (vijfde dag)

-----

zo 8-4 Tentoonstelling *Joods leven in en om Zwolle* op het voormalige vrouwenbalkon van de synagoge incl. rondleiding. Stichting Judaica Zwolle. Plaats: Synagoge, Samuel Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 13.30-16.30 uur. Toegang volwassenen: € 2,50.

- ma 9-4 Pesach / Paasfeest (zevende dag)  
 di 10-4 Pesach / Paasfeest (achtste dag)  
 za 14-4 Sjabbat Sjemini (Lev. 9:1-11:47)

## BOEKBESPREKING

**Jonathan Sacks, Leven met verschil, Menswaardige verscheidenheid in een tijd van botsende culturen. Vertaling: dr. P. van Veldhuizen. Uitgeverij Meinema, Zoetermeer 2005. ISBN 90 21140810. Prijs: €19,50.**

Jonathan Sacks is de opperrabbin van Groot-Brittannië, die geheel in lijn met de traditie van het Europese jodendom een open houding heeft naar de niet-joodse wereld. In dit boek laat hij zien welke rol religie kan spelen in een mondiale samenleving. Zijn invalshoek is tweeledig: economisch en religieus. De economie en de politiek van de globalisering hebben in zijn ogen een morele dimensie. Hun doel moet zijn om de menselijke waardigheid te versterken, niet te compromitteren. Markten bedienen degenen die betalen. Maar hoe zit het met wie niet kan betalen? Politiek gaat over machtsevenwicht. Maar hoe gaat het met degenen die geen macht hebben? Sacks ziet een grote verantwoordelijkheid weggelegd voor de religieuze gemeenschappen wereldwijd. Evangelicaal protestantisme en islam ondergaan buiten Europa een enorme ervaring. In deze situatie is Sacks zich bewust van de paradox van het vredesideaal: vele vredestichters zijn juist om hun idealen vermoord. Maar: 'als het geloof gerecruteerd wordt voor de oorlog, moet als tegenstem een gelovig pleidooi voor de vrede klinken. Als godsdienst geen deel uitmaakt van de oplossing, zal het zeker deel uitmaken van het probleem' is zijn opvatting (p. 21). Sacks wil dat religieuze leiders zowel een gesprek voeren met economen en politici als met elkaar en binnen hun gemeenschappen. Sacks pleit daarom voor een 'gezamenlijke code van menselijkheid die voorafgaat aan en uitstijgt boven de godsdienstige verschillen' (p. 35). Hij laat vervolgens zien wat dat betekent voor de economie, het onderwijs, de politiek, de omgang met natuur en milieu, etc.

## COLOFON

Het Judaica-Bulletin is een uitgave van de Stichting Judaica Zwolle, Postbus 194, 8000 AD Zwolle. Het verschijnt vier maal per jaar. De abonnementsprijs bedraagt € 7,00 per jaar, over te maken op postgirorekening 259272 t.n.v. Penningmeester Stichting Judaica Zwolle, Apeldoorn, onder vermelding van 'abonnement bulletin'.

De Stichting Judaica Zwolle stelt zich ten doel de verspreiding van kennis over de joodse godsdienst, taal, geschiedenis en cultuur. Zij streeft dit o.a. na door het organiseren van cursussen, studiedagen, tentoonstellingen, etc. in de synagoge van Zwolle.

Het bestuur van de Stichting Judaica Zwolle bestaat uit de volgende leden:

- D. Broeren (secretaris a.i.)
- J.H. Kelholt (penningmeester)
- Mw. D. Koffeman-Wielenga (bibliothecaresse)
- S.P. van 't Riet (voorzitter)

De Stichting geeft jaarlijks een folder uit over haar activiteiten. Deze folder kan worden aangevraagd bij de voorzitter (038-4536647) of via ons e-mail adres [info@judaica-zwolle.nl](mailto:info@judaica-zwolle.nl). Actuele informatie over de Vrije Leerhuizen, Korte Cursussen en Cursussen Bijbels-Hebreeuws, de Judaica-agenda en andere activiteiten van de Stichting is te vinden op de website: [www.judaica-zwolle.nl](http://www.judaica-zwolle.nl). De bibliotheek van de Stichting wordt beheerd door mevr. D. Koffeman-Wielenga (tel. 0591-616543).

De Stichting heeft een tentoonstelling ingericht op het voormalige vrouwenbalkon van de synagoge van Zwolle, Samuel Hirschstraat 8, over het onderwerp 'Joods leven in en om Zwolle'. Deze is in principe op de eerste zondag van de maand geopend van 13.30-16.00 uur (zie voor de precieze data de Judaica Agenda in dit bulletin). Dan wordt er vanaf 14.00 uur ook een rondleiding verzorgd. De toegangsprijs bedraagt: € 2,50 per persoon; voor kinderen € 1,50.

De Stichting Judaica Zwolle werkt bij gelegenheid samen met: Joodse Gemeente Zwolle, Stichting Voortbestaan Synagoge Zwolle, Genootschap Nederland-Israël afdeling Zwolle, B. Folkertsma-Stichting voor Talmudica te Hilversum, Bureau Kerk-en-Israël van de PKN Kerken te Utrecht, VU-Podium Vrije Universiteit Amsterdam.

Giften voor het werk van de Stichting Judaica Zwolle zijn aftrekbaar voor de inkomstenbelasting en kunnen worden overgemaakt op girorekening 259272 t.n.v. penn. Stichting Judaica Zwolle, Apeldoorn.

## VOLGENDE BULLETIN

Het volgende bulletin verschijnt omstreeks 1 april 2007. Kopij dient uiterlijk in de tweede week van maart te zijn ingeleverd op het redactieadres: Postbus 194, 8000 AD Zwolle (zo mogelijk digitaal) of per e-mail zijn ontvangen op [judaica@hetnet.nl](mailto:judaica@hetnet.nl). o.v.v: 'kopij bulletin'.

## UIT HET BESTUUR

Tot onze spijt gaat de cursus Vrij Leerhuis 2 (Aspecten van de joodse bijbel) niet door wegens te geringe inschrijving. In de cursus Vrij Leerhuis 1 (Jodendom voor beginners) is nog plaats.

## Bestuursfuncties

Het bestuur is nog op zoek naar een nieuwe secretaris. De huidige secretaris Dick Broeren neemt de functie ad interim waar. Per 1 juli 2007 komt ook de functie van penningmeester vacant wegens vertrek van de huidige penningmeester Johan Kelholt. Wie belangstelling heeft het werk van de Stichting Judaica te helpen voortzetten in een bestuursfunctie, kan contact opnemen met de voorzitter Peter van 't Riet (038-4536647) of de secretaris Dick Broeren (038-4200520). Behalve affiniteit met het werk van de stichting en enige relevante ervaring met vergelijkbare werkzaamheden vragen we van kandidaten dat zij aangesloten zijn op het internet. Voor het werk van de stichting is een handboek beschikbaar, waarin de belangrijkste processen zijn beschreven.

## JUDAICA BULLETIN

De redactie van het Judaica Bulletin bestaat uit Dick Broeren en Peter van 't Riet. Verspreiding: Gesinus en Astrid Kruithof.

## TENTOONSTELLINGSCOMMISSIE

De tentoonstellingscommissie bestaat uit de volgende personen: Riwkah Hamburger (voorzitter), Wil Cornelissen, Marco Groen, Jaap Hagedoorn, Rosa Lemstra, Elmer Lugtigheid (PR), Astrid Rodrigues Pereira, Michael Canter, Ingrid Petiet, Renate van Vuure-Redout, Peter Wolsleger.

## WERKGROEP CURSUSSEN

De werkgroep cursussen bestaat uit de volgende personen: Lidy van Dam, Margriet Jansen, Dick Klasen, Dicky Koffeman, Bote Mikkers, Gerrit Ravensbergen, Peter van 't Riet, Jan Veldhuijzen, Peter Wolsleger, Wil Wolters.

## BEHEER E-MAIL

De mailbox [judaica@hetnet.nl](mailto:judaica@hetnet.nl) van de stichting wordt beheerd door Lidy van Dam. Men kan via dit e-mailadres bijvoorbeeld rondleidingen voor groepen in de synagoge aanvragen.